

ОКАМЕЊЕНЕ ПАДЕЖНЕ ФОРМЕ У ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКИМ ГОВОРИМА

Сажетак: У раду је обрађен инвентар окамењених падежних облика на призренско-тимочком језичком простору. Будући да говоре призренско-тимочке области карактерише аналитизам у деκлинацији, окамењени ликови су двојаки – остаци старе деκлинације и нови облици преузети као готове форме, најчешће као синтагматски спој.

Рад је настао на грађи из бројних објављених студија са описом говора призренско-тимочке области.

Кључне речи: окамењени, падеж, лик, облик, синтагма, прилог

1. Увод

Призренско-тимочке говоре карактерише аналитизам у деκлинацији и то представља маркантну језичку црту насталу у процесу економичности у деκлинационом систему. Наиме, говори овога краја су очували номинативну форму именица и вокатив, а за све остале падежне функције користи се један облик – општи падеж. Општи падеж се у једнини облички поклапа са акузативом, а у множини са номинативом. Од осталих падежа најотпорнији је датив, те се он јавља у једнини (у множини веома ретко) као датив посесије и намене и то само од именица којима се означавају жива бића. Сви остали падежни облици су се по правилу изгубили из употребе. Међутим, поједине падежне форме су остале као окамењене са посебном функцијом, најчешће прилошком. С друге стране, очували су се и неки падежни облици у синтагматском споју – као такви представљају семантичку целину, те су једино у том облику у употреби, а то ће дати могућност за улазак таквих облика у језик свакодневне комуникације и у новије доба.

Окамењени облици постају индеклинабилни, те то омогућује њихов опстанак и на овом језичком простору. Такав окамењени облик именице изгубио је везу с остатком парадигме, тј. осамосталио се, чиме су створени услови за његов опстанак у језичком систему. Дакле, изгубивши место у деκлинационом систему, облик је задржао своје место у језичком систему – преласком из једне граматичке категорије у другу. Заправо, најчешће је реч о адвербијализацији именице.

У словенским језицима термин *окамењени падежни облик* везује се за најстарији период, тј. за најстарији документовани језик. Наиме, као окамењене падежне форме тумаче се облици инфинитива и супина у старословенском језику (инфинитив се сматра окамењеним дативом глаголских именица (*nomen actionis*) кратко *и* основа, а супин окамењеним акузативом именица кратко *у* основа¹).

Као окамењене форме тумаче се и неки облици у стандардном језику – нпр. конструкција типа *то је било у петак* у односу на *то је било у јануару*, одређује се као окамењени акузатив. Такви су и примери типа: *Долазио је пре недељу дана*.

У овоме раду се разматрају окамењени облици у народним говорима призренско-тимочке области. Циљ је да се укаже на то који су облици очувани као окамењени, у којој функцији, као и да се утврди њихова дистрибуција. Као окамењене форме обично су означени неки очувани старији облици, али под извесним околностима у народне говоре овога краја улазе и новије форме и прихватају се као такве са семантиком коју носе.

Александар Белић – први истраживач народних говора овога краја, каже да су то форме „са скамењеним обликом, а специјалном употребом“ (Белић, 1999: 219). Миливој Павловић ове облике обрађује у поглављу о прилозима уз запажање: „Прилози су категорија која се врло лако и често обнавља, и при том у највише случајева чува скамењене врло старе облике“ (Павловић, 1939: 184).

Белић бележи различите облике инструментала и локатива прилошки окамењене, а посебну пажњу посвећује облику именице *дама*, као и лексикализованом синтагми *кноћи*.

Дакле, ако се пође од чињенице да се аналитизму најдуже опире датив, петрифицирани облици могу се јавити од форми које су аналитизму најпре подлегле – генитива, инструментала и локатива. Узрок њиховог опстанка у окамењеном лику мора се тражити у категоријалној конверзији, тј. у њиховом пребацивању из једне категорије у другу или у очувању у неком виду фразеологизма.

2. Категоријална конверзија

Готово сви истраживачи ових говора окамењене ликове појединих падежа приписују њиховој прилошкој функцији.

2.1. Такав је и окамењени дативни лик² *кноћи*, забележен од многих истраживача³:

Он ће д иде *кноћи*, од вишње ће *кноћи* напраимо, доведи га ти *кноћи* (Марковић, 2000: 132); ће дојдемо *кноћи*, (Богдановић, 1979: 58).

¹ У вези с тим Иванова каже да су називи инфинитив и супин преузети из латинског, између осталог, и због тога што су и у латинском језику то биле непроменљиве форме именичког порекла (Иванова, 1977: 131, нап. 2).

² Облици датива који се у појединим крајевима призренско-тимочке области чувају не спадају у окамењене ликове, те нису ни предмет разматрања у овоме раду.

³ У Сретечкој Жупи Павловић овакав лик не налази (Павловић, 1939: 184).

Облици *кноћи* и *докноћи*, по Богдановићу, јесу прави прилог и чују се на целом подручју Ал. Поморавља (Богдановић, 1987: 152). У лику *кночи* бележи га Ћирић:

од ручџк до *кночи*, че си *кночи* дојдемо (Ћирић, 1999: 121).

Бележећи ову форму, Белић долази до закључка да се „у овим дијалектима осећа као једна реч и значи *вече*“ (245), а доказ за ову тврдњу је израз *до кноћи*, који је он забележио у Рупју (245). Међутим, адекватније би било значење *вечерас*, што тврди и Ћирић (121), а то документују и примери из Запаља. Заправо, чини се да је Белић до овог закључка дошао само на основу једног, може се рећи и сумњивог примера – *до кноћи*, мада би и у овом примеру примереније било значење *вечерас*.⁴

2.2. Бројни су облици петрифицираног инструментала јд. у служби прилога. Међу њима има оних које бележи и Белић⁵:

а *дањом* се пре размрдам, (118), тј. *јутром* сланце угреје, *јутром* рано да се дизам (Марковић, 2000: 122), доведе ме тај човек *вечером*, код *вечером* дојде, пил би сок *ноћом*, прнуле негде *ноћам*, *ноћом* се ја *ноћум* (Марковић, 2000: 132); Појде се *јутром*, *вечером*; турим *вечером*, с опроштењем (Вукадиновић, 1996: 142), *вечером* се не износи огањ из кућу; *вечером* се не броје паре; *празником* некада дојдете код нас (Богдановић, 1979: 106, Че дојдемо *вечером* код пријетеља; *јутром* стигнемо у Паланку; *ноћом* се за снопје ишло; још *вечером* правимо, това *дбњом* буде (Ћирић, 1999: 121).

По Белићу, према *јутром*, *вечером* развило се *дбњом/дбњем*, па према овоме: *ноћом*, *ноћем*, *ноћом* и сл.⁶ (245). Он наводи да „сви ови облици нису једнаке вредности“ и да су у свим дијалектима у употреби: *јутром*, *вечером*, *кришом* и *редом*“, а да су остали унесени са стране (Белић, 1999: 244).

Белић бележи инструментални лик *ночу*, *ноћу*, а према овоме и *дбњу*, употребљен прилошки. Такве облике регистровани су и други истраживачи:

са чергу *ноћу* е била покриена (Марковић, 2000: 132), и *ночу* жњемо, овршемо га *дбњу* (Ћирић, 1999: 121).

2.3. У призренско-тимочким говорима оваквих инструменталних форми, са прилошком службом и са темпоралним значењем, има и од лексема којима се именују дани у недељи:

⁴ Тома у напомени даје осврт на ове облике код Белића, истичући да такве облике није забележио (Тома, 1998: 204).

⁵ Белић бележи: *јутром*, *вечером*, *редом*, *крадом*, *кришњом*, *скришом*, *утајом*, *челцем*, *родом*, *алатом*, *аратом*, *аметом*, *путем* (Белић, 1999: 243–244).

⁶ Павловић налази: „Поред несумњиво старог примера *повноћу* а и *повноћи*, имамо и *ноћа* – *повноћа*, а исто тако *ноћом* према *дбњом*, као у косовско-ресавском дијалекту, и *дбњем* – *ноћем*“ (Павловић, 1939: 185).

додеше *петком*, кô те тражим *понеделником*, у кои дôн додеше? *Петком?* кô те тражим *четвртком*, долази *четвртком* и *торником* (Марковић, 2000: 118); свадбе почињау *петком*, неки праве *недељом*, почињау *недељом*, неки *средом* (Вукадиновић, 1996: 142), *недељом* се не ради; (Богдановић, 1979: 106).

Све претходне облике карактерише итеративност.

2.4. Јавио се и прилошки окамењен локатив, а забележио га је и Белић:

*зиме*⁷ снег наврта, *пролети* почишују овце, од прве си *пролети* врљимо, што пуцкамо *зими* (Марковић, 2000: 131), посади *јесени*, све *ноће* снаша ткае (Марковић, 2000: 133), кô ти сôмну *јутре*, отишла *јутре* дан сестра (Марковић, 2000: 122); преко-*зими*; *лети* нема свадбе; Бугари налезли *пролети*, *јесени* свадбе (Вукадиновић, 1996: 142–143), једну *јесени* закољемо, *јесени* сејемо пшеницу, а *пролети* јечôм, *јутре* идемо на реку, додола се прави *лети*, комињак се пије *зими*, *зиме* работимо клчината, *лете* жега (Ћирић, 1999: 121).

За локативне форме у прилошком значењу типа: *јутре*, *зајутре*, *од јутре* и сл. Белић каже да се „употребљавају подједнако у свима дијалектима“ (Белић, 1999: 244), а ту су и локативне форме: *лете*, *пролете*. У прилошкој служби очувани су и облици *ноћи*, *јесени*, *пролети*.

По Белићу, „находимо у јужно-моравском дијалекту и облик *ноће*, *дôње*“ (Белић, 1999: 245) и они су се развили под утицајем облика *јутре*, *зиме*, *лете*. О чињеници да се изоглоса простирања ове појаве не поклапа са Белићевом тврдњом сведочи податак да овог лика има и у говору Запања и у говору Понишавља.

3. Лексикализоване генитивне синтагме

Окамењене генитивне синтагме преузете из језика администрације обично су новијег датума, мада има и старијих, али заједничко им је да у језик улазе на исти начин – као готови модели. Такве вишечлане (обично двочлане) језичке јединице по правилу припадају категорији номина агентис:

командант *баталијона*, помоћник *кмета*, командант *пука* (Марковић, 2000: 116); команданту *бригаде*, краниоц *куће*, началник *општине*, председник *општине*, командира *станице*, наредник *станице* (128), Што је *командир чете* (Ћирић, 1983: 67); *председник радничког савета* (Тома, 1996: 177).

Ове моделе истраживачи који их региструју називају књишким изразом.

Алтернатива овим ликовима у духу аналитизма својственог говору призренско-тимочке области типа: командант *на баталијон*, помоћник *на кмета*, командант *на пук*, краниоц *на кућу*, началник *на општину*, наредник *на станицу* и сл. била би неадекватна и рогобатна, а разумљивост би била угрожена.

⁷ Облик *зиме* аналошка је творевина са екавским рефлексом јата. Белић каже да се такав лик сачувао „само у прилога“ (245) и у употреби је „свугде у овим дијалектима“ (245).

На овај начин усвојени су и облици: *Дом здравја*, за команду места, као и *Сусрети села*, као назив манифестације, а овде спада и: (улица) *књаза Михаила* (Марковић, 2000: 116).

4. Темпорални генитив

Генитивни ликови чести су у адвербијалној служби са темпоралним значењем:

И еднога дана, пре рата, баш у рат и *после рата* (Марковић, 2000: 116); *Лањске године*, како е било *прошле године*, *прошле године* ништа немаше, *с конца године* (Марковић, 2000: 128); од *фебруара месеца* (Богдановић, 1987: 152)⁸; Рођен сбм *септембра*; из ропство су дошли *маја месеца*; *два-наесте године* се разрати, ја сам десете родена (Ћирић, 1999: 120); он је га завршил *друге године*, врну ју дома, *пре Ускрса* (Ћирић, 1983: 67); *шестог марта*, то је било *другог фебруара*, тог и тог *датума*, *једног дана* (Тома, 1998: 177); ће умре *препрошле године*, *крај децембра* (Јуришић, 2009: 133)⁹, он га је завршил *друге године*, нападал пре *петнаесте године* (Ћирић, 1983: 67).

Ове форме се обично тумаче као новији слој – нанос из књижевног језика, што истиче већина истраживача. Љ. Ћирић о томе каже: „Они су, дакако, књижевног порекла, али су у свакодневной употреби како код мушкараца, тако и код жена“ (Ћирић, 1999: 120). У прилог овој тврдњи вероватно иде и чињеница да овакве генитивне ликове Белић није регистровао. Међутим, чињеница да их има и у говору најстаријих, у говору неписмених, па и у говору жена, даје ми повода да помишљам на могућност да су из неких разлога биле отпорне на налет аналитизма.

5. Генитив као основни облик именице

Посебну пажњу редовно заслужује и облик именице *дома*. Бележећи га, Белић тврди да се „донекле употребљава у овим дијалектима као општи зависни падеж“, али се „као скамењен облик употребљава и у другим нашим дијалектима“ (Белић, 1999: 244).

појду *дома*, отиде *дома*, да идемо *дома* (Белић, 1999:); и дојдем *дома*, има ли још некуга *дома*, терамо *дома*, седи сам *дома* (Марковић, 2000: 136); Воде *дома*; дојде *дома*; истерамо *дома*; терајте га *дома* (Вукадиновић, 1996: 143); ја отидо *дома*, сви си мужје *дома* (Ћирић, 1999: 120).

⁸ Богдановић експлицитно тврди да су ове форме књижевног порекла.

⁹ Само два забележена примера наводе и М. Јуришић на закључак да је реч о утицају „књижевног језика на аналитичку деκлинацију“ (Јуришић, 2009: 133)

По Белићу, то је „прилошки облик од речене именице којему порекло није тако јасно“ (244). Сличну тврдњу налазимо и код Павловића: „Дома ’код куће’ има само тај облик и значење прилошко (Павловић, 1970: 80). У говору Сретечке Жупе Павловић у вези са овим каже: „Облик *дома* је лапидаран, као уопште у српскохрватском језику“ (Павловић, 1939: 166). Ћирић истиче: „Формом генитива, али не увек и његовим значењем, издваја се именица *дом*“ (Ћирић, 1999: 129).

Судбину претходне именице донекле дели и лексема *леба*: ни је *леба*, ни је *с леба*, у текне се меси *леба*, и тури *леба* у црепуљу, како се меси *леба* (Марковић, 2000: 136).

Исте примере бележи и Богдановић у Алексиначком Поморављу (143).

У *Говору Ниша и околних села* Тома налази разлоге да засебно размотри именице *хлеб*, *лук* и *сир* (Тома, 1998: 175).¹⁰ Његов закључак да је разлог што се ове именице јављају у генитивном лику као основном у чињеници да „прилагођавање употребе *хлеб*, *лук*, *сир* стандарду нишким говорницима представља посебне тешкоће“ и да „говорници у принципу знају да морају користити што више наставака различитих од <Ø> како би се приближили стандарду“ (Тома, 1998: 176) не делује оправдано ни убедљиво. Зашто се у језику нешто *мора*? Зашто баш ове (и само ове) именице „терају“ говорнике на такво понашање?

Лексема *сир* у потпуности не дели судбину лексеме (*х*)*леб*, будући да у неким крајевима такве лексеме нема, већ је у употреби облик *сирење*. Код ових именица се заправо ради о преузимању облика генитива за основни облик (Богдановић, 1987: 143)¹¹.

6. Микротопонимија

Овом списку може се придодати и топонимијски инвентар. Тако је микротопоним *Срецела* сведочанство о старијем *Сред-села* (Марковић, 2000: 121), а *Вркосе* < *Врх косе* (Богдановић, 1987: 152).

7. Појединачни примери

7.1. Појаву која је предмет анализе у овоме раду можда најбоље илуструје синтагма којом се именује трудноћа. У говору Заплања са овом семантиком налазимо двојаке форме:

а. са именицом и бројем у локативу: појдо с тога мојега Драги у *другом стању*, несам ни знала што сам у *другом стању*, била у *другом стању* (Марковић, 2000: 122);

¹⁰ Примери су бројни: Много *леба* гоји, парче *леба*, сад се играмо *с леба*; јанија од *празилука*, направи се са *празилука*; пуно огњиште *сира*, сас тај *сира* (Тома, 1998: 176).

¹¹ Занимљиво је истаћи да упркос оваквом основном лику ове именице припадају деклинацији именица м. р. на сугласник.

б. са бројем у локативу а именицом у општем падежу: жена била у *другом стање*, појде у *другом стање*, жена му е била у *другом стање* (Марковић, 2000: 122).

Дакле, први, стандардни облик преузет је као готов, окамењени модел и свакако је новијег датума, а други је сведочанство о томе да и у тим случајевима може аналитизам деклинације деловати у правцу „нагризања“ синтагме, тј. преузетог модела. Чињеница је да је ово нанос новијег датума, будући да је за трудницу традиционално у употреби синтагма *тешка жена*.

7.2. Овде би се могле сврстати и неке дативне форме које се не односе на жива бића:

додија душе, бајем си главичке (из једне народне приче о баби, деди и кучки), ја сам се предала *судбине* (Марковић, 2000: 129; Богдановић, 1987: 153).

Ови дативни ликови су стари. Њих је очувала делимична идиоматизованост и фреквентност такве – идиоматизоване употребе, или су се очували окамењени у народном усменом стваралаштву, што је и један вид сведочанства о старини приче.

7.3. Јавља се и окамењени облик *реке*: у *реке* има едан кладанац, па едне грснице потопимо у *реке*, однесем у *реке* (односи се на једну реку). Са обликом на *-е* то може бити локатив јединине са старим јатом, али будући да је такав лик окамењен, а период када се то десило није могуће утврдити, може се помишљати и на акузатив двојине.

Овом је сличан (или истоветан?) облик топонима *Луке*: Дим на *Луке* да донесем воду. На питање како се то место зове, одговор је: Па, *Луке* се зове.

7.4. Као петрефакт, по мишљењу С. Реметића, треба посматрати облике:

Лож *детом* ишла по сокаце; она и *детом* била добра (Реметић, 1996: 149/467).

И у другим говорима призренско-тимочке области регистрован је такав лик¹²:

ја сам из Гркињу *девојком* (Марковић, 2000); била сам *девојком*, кад сам била *девојком* у Пруговац (Богдановић, 1987: 154).¹³

¹² У вези са овим Младеновић истиче да је „предикативни инструментал типа *младожењом* кад бија тата – практично је истиснут конструкцијама типа Брат кад бија *младожења*“ (Младеновић, 2013: 197). Међутим, он наводи следеће примере: „*Дивојком* кад била она, ни седела; не може *дивојком* да бинеш и да седиш, месила сам *снашом*“, тврдећи: „У описима неких косовских говора (Павловић, 1970; Ђуровић, 2000) и мом материјалу из других косовских говора призренско-јужноморавског типа нема оваквог инструментала, док је у јужнометохијским говорима потврђен мањим бројем примера“ (Младеновић, 2013: 197).

¹³ Чињеница да таквих ликова има на другим просторима српске језичке територије и да су у редовној употреби никако није у супротности са тврдњом да је на овом простору то окамењени облик.

8. Закључне напомене

8.1. Као окамењене форме јавили су се само сингуларни ликови.

8.2. Од падежа у окамењеном лику могли су се јавити: генитив, инструментал и локатив, што је очекивано, будући да се акузатив очувао као облик општег падежа, номинатив и вокатив су остали изван процеса аналитизма, а датив се најупорније опире потпуном аналитизму.

8.3. Најфрекентније су окамењене падежне форме очуване прилошки, што се мора приписати категоријалној конверзији – променом функције, омогућено је задржавање подлоге. Такви ликови су најбројнији и обухватају и генитивне, и инструменталне и локативне форме. То су очувани стари ликови и често су сведочанство о облицима који не представљају одлику стандарда, али међу њима су и релативно бројне аналошке творевине.

8.4. Другој, релативно бројној групи припадају облици преузети из језика администрације и то су лексикализоване синтагме, полуидиоматизоване. То су најчешће генитивне синтагме са значењем номина агентис. Овакви облици су по правилу новијег датума.

8.5. Трећу групу чине клишетирани изрази, очувани као такви због честе употребе.

8.6. Изван претходно наведених категорија постоје и појединачно регистровани облици.

Литература

- Белић 1999: Александар Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Богдановић 1979: Недељко Богдановић, *Говори Бучума и Белог Потока*, *Српски дијалектолошки зборник*, XXV, САНУ и Институт за српски језик, Београд.
- Богдановић 1987: Недељко Богдановић, *Говор Алексиначког Поморавља*, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXIII, САНУ и Институт за српски језик, Београд.
- Ђуровић 2000: Радосав Ђуровић, *Летнички говорни тип*, Филолошки факултет Приштина, Врање.
- Иванова 1977: Т. А. Иванова, *Старославјанский язык*, Москва, „Высшая школа“.
- Јуришић 2009: Марина Јуришић, *Говор Горње Пчиње*, Гласови и облици, Београд, Институт за српски језик САНУ, Монографије 6.
- Младеновић 2013: Радивоје Младеновић, *Говор јужнокосовског села Гатње*, Институт за српски језик САНУ, Монографије 18, Београд.

- Марковић 2000: Јордана Марковић, *Говор Запања*, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVII, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Павловић 1939: Миливој Павловић, *Говор Сретечке Жупе*, *Српски дијалектолошки зборник*, XI, САНУ и Институт за српски језик, Београд.
- Павловић 1970: Миливој Павловић, *Говор Јањева*, међудијалекатски и миксоглотски процеси, Нови Сад, Матица српска, Књижевно одељење.
- Стевановић 1950: Михаило Стевановић, *Ђаковачки говор*, *Српски дијалектолошки зборник*, XI, САНУ и Институт за српски језик, Београд.
- Тома 1998: Пол-Луј Тома, *Говори Ниша и околних села*, *Српски дијалектолошки зборник*, XLV, САНУ и Институт за српски језик, Београд.
- Ђирић 1983: Љубисав Ђирић, *Говор Лужнице*, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVI, САНУ и Институт за српски језик, Београд.
- Ђирић 1999: Љубисав Ђирић, *Говори Понишавља*, *Српски дијалектолошки зборник*, XXIX, САНУ и Институт за српски језик, Београд.

Иордана Маркович

ОКАМЕНЕЛЫЕ ФОРМЫ В ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКИХ ГОВОРАХ

Резюме: ПТ диалект карактеризується аналитизмом в склонении и это одна из существенных дифференциальных особенностей этого диалекта в сравнении с стандартом. В этом диалекте есть окаменелые формы старых падежей как свидетельство о том, что в этом диалекте было синтетическое склонение. Окаменелые падежные формы в этом диалекте являются и в более позднем периоде, даже в последнем. Новые и старые окаменелые падежные формы являются предметом анализа в данной работе для того, чтобы показалося какие это падежные формы, какая их функция в предложении и какие причины их явления в ежедневном общении.